

УДК 808.5:398.9

**ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «НАРОДНИЙ ЗОЛОТОСЛІВ», ЙОГО СПЕЦИФІКА,
СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ**

Циганок Оксана Олександрівна,

к. п. н., доцент,

Санівський Олександр Михайлович,

к. п. н., доцент,

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

м. Умань, Україна

ksana-vania@ukr.net

san4elo45800@ukr.net

Анотація. У статті розглянуто зміст поняття «народний золотослів», його специфіку, структуру, функції. Авторами проаналізовано систему народного золотослова як умовних стереотипів спілкування. На підставі цього аналізу встановлено, що під мовленнєвим етикетом (народним золотословом) розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування у певній тональності.

Ключові слова: народний золотослів, етикет, мовленнєвий етикет, функції мови.

Норми і правила поведінки, що їх сповідує національна спільнота, – відтворюють рівень і стан її зрілості, досконалості, цивілізованості, самодостатності. Взаємини між людьми віддзеркалюють саму сутність народної психіки, народного характеру. Українство із споконвіку притаманними йому рисами – доброзичливістю, чутливістю, гуманізмом, етичною культурою – виробило розвинуту систему народного золотослова – умовних стереотипів спілкування, в підґрунті яких – прагнення до порозуміння, злагоди, гречності.

Загальноукраїнські правила і норми мовленнєвого етикету поширені на всіх теренах, де проживають українці. Але поряд із ними – не замінюючи, а швидше доповнюючи їх – вживаються і дещо відмінні засоби поштивого спілкування, засновані на місцевих традиціях, звичаях, обрядах і віруваннях.

На всіх українських землях дитину змалечку навчають бути чемною, дотримуватись неписаних, але обов'язкових у взаєминах із людьми різного віку і стану правил етикету. Старше покоління виховує у малечі риси поведінки, що забезпечують не лише її комфортне співіснування в близькому середовищі, а й дають змогу засвоїти властиві йому ціннісні орієнтації, національно зумовлені уявлення й переконання. Ці норми і правила, поєднані із загальноукраїнськими, формують мовний тип особистості.

Як відомо, суспільство виробляє певні стандартизовані норми соціальної поведінки (у тому числі і мовленнєвої), які визначаються уявленнями про шаблони поведінки у конкретній ситуації. Щоб функціонувати як єдине ціле, як складна соціальна система, суспільство має встановити такі рамки поведінки індивідів, у яких ця поведінка стає одноманітною, стабільною, такою, що повторюється. Саме такими рамками й є етикет – система правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарного тону тощо. У суспільстві він функціонує у двох основних формах поведінки: мовленнєвої і немовленнєвої. Як правило, ці форми поведінки тісно між собою пов'язані і взаємозалежні.

Під мовленнєвим етикетом (народним золотословом) розуміють мікросистему національно специфічних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співбесідників, підтримання спілкування у певній тональності. Такі стійкі формули спілкування, або стереотипи спілкування є типовими, повторюваними конструкціями, що вживаються у високочастотних побутових ситуаціях. Тобто, набір типізованих частотних ситуацій призводить до появи набору мовленнєвих засобів, що обслуговують такі ситуації. Ступінь стандартизації одиниці знаходиться у прямій залежності від частотності її вживання.

Для реалізації формул народного золотослова потрібні певні «координати». Мовленнєва ситуація відбувається за безпосередньої участі мовця – «я» і адресата-співрозмовника – «ти» (чи співрозмовників, їх може бути кілька: етикетна ситуація завжди діалогічна, бо передбачає спілкування, навіть, якщо її учасники (мовці) розділені часом чи простором). Дія здебільшого відбувається «тут» і «тепер» (якщо йдеться про усне спілкування).

Систему мовленнєвого етикету нації складає сукупність усіх можливих етикетних формул. Структуру ж його визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо. З поміж них вирізняються ті, що вживаються при з'ясуванні контакту між мовцями – формули звертань і вітань; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання, подяки та ін.; при припиненні контакту – формули прощання, побажання.

З точки зору національної специфіки мовленнєвого етикету варто сказати, що структура його склалася у кожній нації на її власній народній основі під впливом різного роду психологічних, соціально-політичних, культурологічних факторів.

Вважається, що мовленнєвий етикет є однією з важливих характеристик поведінки людини. Бо без знання прийнятих у суспільстві форм етикету, без вербальних форм вираження ввічливих стосунків між людьми, індивід не може ефективно, з користю для себе і оточуючих здійснювати процес спілкування. М. Стельмахович з цього приводу зауважує: «Не треба забувати, що будь-який, навіть найменший відступ від мовленнєвого етикету псує настрій, вносить непорозуміння в людські стосунки, а інколи, навіть, калічить душу і раниць серце людини» [1].

Мовленнєвий етикет, як соціально-лінгвістичне явище детермінований з функціонального боку, тобто в основі його виділення лежать спеціалізовані функції. Їх нараховують близько шести.

Перша з них контактна (фатична) функція – встановлення, збереження чи закріплення, підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових. Поняття «контактна функція» однаково стосується усіх тематичних груп одиниць мовленнєвого етикету, бо навіть прощаючись, ми встановлюємо можливість подальшого контакту; функція ввічливості (конотативна) – пов'язана з проявами ввічливого поведіння членів колективу один з одним; регулююча функція (регулятивна) – теж стосується усіх проявів мовленнєвого етикету, бо вибір певної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків адресата і адресанта; функція впливу (імперативна, волюнтативна) – передбачає реакцію співбесідника – вербальну, жестову, діяльнісну; функція звертальна (апелятивна) – тісно пов'язана з імперативною, бо привернути увагу, означає здійснити вплив на співбесідника; емоційно-експресивна (емотивна) функція – є факультативною функцією, оскільки вона властива не усім одиницям мовленнєвого етикету.

Усі функції мовленнєвого етикету існують на основі комунікативної функції мови. Існування вказаних функцій доводить, що мовленнєвий етикет не є якимось випадковим чи несуттєвим явищем, а навпаки представляє собою своєрідний механізм, лише з допомогою якого може відбуватися ефективна комунікація.

Взагалі ж, за походженням одиниці мовленнєвого етикету в деякій мірі наближаються до умовних сигналів. Але набагато більше у них властивостей, що характеризують їх, як одиниці мовлення. Вони не довільні, позаяк з'явилися не в результаті штучної домовленості, а виникли і розвивались (і розвиваються) природно і поступово, на базі існуючої мови, як вторинні утворення.

Народний золотослів соціальний за своєю природою, бо виявляє соціально-рольову сторону спілкування. Тобто на вибір тієї чи іншої одиниці мовленнєвого етикету впливає соціальна роль індивіда – нормативно схвалений суспільством спосіб поведінки, який очікується від кожного, хто займає дану соціальну позицію.

При зміні рольової структури ситуації спілкування індивід переключається з одних стереотипів поведінки на інші, послуговується різними стилями мовлення, різними одиницями мовленнєвого етикету і т. д. Тобто, соціальні ролі мовної особистості є ключовими в розумінні сутності мовленнєвого етикету.

Мовленнєвий етикет досліджується різними лінгвістичними дисциплінами. На нього звертають свою увагу риторика та культура мови (перша за все, з погляду нормативності/ненормативності використовуваних одиниць щодо норм літературної мови), стилістика, соціолінгвістика. Соціолінгвістика цікавиться соціальною стороною мовленнєвого етикету. За допомогою мовленнєвого етикету відбувається соціальний вплив комунікантів один на одного, що характерно для спілкування взагалі, а в мовленнєвому етикеті виявляється особливо яскраво. Соціальна диференціація носіїв мови, їх постійний соціальний статус і змінні соціальні ролі диктують добір одиниць і, як наслідок, закріпленість за групами носіїв стилістично маркованих формул тощо.

З точки зору ж стилістики мовленнєвий етикет – явище надстильове, не прекріплене до жодного стилю. Можна говорити лише про більшу чи меншу міру його вияву у тому чи іншому стилі. Наприклад, найтиповішою формою вияву мовленнєвого етикету є усне контактне спонтанне діалогічне мовлення, і ці ознаки наближають мовленнєвий етикет до розмовного мовлення. Але мовленнєвий етикет не належить до розмовного мовлення, а тим більше до розмовного стилю (хоча найбільш повно мовленнєвий етикет виражається саме в усному розмовному мовленні).

Письмова чи усна форма мовлення накладає певні обмеження на використання мовленнєвого етикету. Наприклад, епістолярний жанр (як представник письмового мовлення) розробив специфічні для письма одиниці.

Варто сказати, що мовленнєвий етикет, зберігаючи традиційну структуру етикетних виразів, не є закритою системою, бо йому властива динаміка і гнучкість. Частина формул мовленнєвого етикету поступово архаїзується (наприклад, формули привітання «Добридосвідок!», «Бог на поміч!», «З неділею

будьте здорові!») [7]. Можуть виникати нові, здебільшого оказіональні утворення, що творяться за типовими для української мови моделями. Деякі вирази, втративши первісну семантику, вживаються в інших комунікативних ситуаціях. Наприклад, вираз «Ні пуху, ні пера!», що виник у давнину серед мисливців як побажання удачі на полюванні використовуються зараз набагато ширше.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що мовленнєвий етикет є однією із важливих сторін людського спілкування, – це сукупність значною мірою стандартизованих висловів, що складають собою стереотипи мовлення, готові формули з певною синтаксичною структурою і лексичним наповненням.

Вибір стандарту мовленнєвої поведінки, етикетних формул залежить від соціальних якостей (статусу, віку, освіти) адресата мовлення у їх стосунку із якостями автора висловлювання, і від характеру взаємин між комунікантами, ступеня їх знайомства і близькості та інших конкретних ситуацій мовлення.

На народний золотослів українців суттєво вплинула народна культура місцевих етнічних груп – наприклад, гуцулів, бойків, покутян, опілян, західноукраїнська літературна традиція, зрештою – і запозичені від сусідів-поляків елементи підкресленої гречності. З плином часу і передовсім у єдиних мовно-літературних процесах останнього півстоліття сформувалися ті мовленнєві правила, що закріпилися в свідомості українського народу.

Звертає на себе увагу нинішня повсюдна активізація ледве не заборонених за часів тоталітаризму звертань пан, пані, панове. Якщо на сході України їхнє вживання закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (це звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань і под.), то на заході нашої держави ці звертання знову стали побутовими, загальноприйнятими. Тут їх можна почути на вулиці, в крамниці й на ринку, в автобусі і електричці, в школі тощо. Отож слово пан та похідні від нього знову, як і в дорадянський період, втратили експресію і аж ніяк не засвідчують високу соціальну належність співрозмовника. Ця зручна форма не супроводжується іншими словами звертання, якщо адресована незнайомій людині. В офіційній

обстановці вона поєднується з власним іменем, прізвищем або назвою посади (до речі, такі сполучення – шанобливі звертання): пане Миколо, пані Оксано, пане Ющук, пане вчителю. Щоправда, лише іноді можна почути більш примхливі панянку, панно (згадаймо Тичинине «О панно Інно! Панно Інно!») [3].

У перший рік незалежності представники нової української, зокрема західноукраїнської, інтелігенції, не бажаючи повертатися до «скомпрометованого» соціальною оцінкою звертань пане, пані, пропонували вживати в цій функції старі галицизми вуйку і вуйно, але цю ідею не підтримали. Вуйком і вуйною називають тут або родичів, або старших за віком чоловіка і жінку, частіше в сільській місцевості, де ці звертання збереглися й досі. Показовими є і зменшувально-пестливі власні імена, якими називають дітей, родичів, близьких друзів. На відміну від русифікованих Ваня, Вася, Коля, Міша, Маша, це власне українські утворення, причому частково такі, що їх рідко коли зустрінеш на сході України, особливо в містах: Іванку, Миколайку, Михасю, Миросю, Марічко. У художніх оповідях ці гарні імена ставали однією з ознак колориту, як у «Тінях забутих предків» Михайла Коцюбинського: «Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?; Мушу йти в полонину, Марічко...» [4]. Вочевидь, тенденція до утворення власне українських зменшувально-пестливих власних імен поступово набуде сили, і такі утворення можуть стати взірцем, основою, імпульсом цих процесів.

Досі популярні, особливо на селі, і ті звертання, що характеризують родинні стосунки. З повагою і шаною називають молоду жінку небогою («племінниця»). Наприклад: «Гандзю, Гандзюню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс!» (І. Франко) [5]. Як і в усій Україні, повноцінно звучать звертання до хрещеного батька і хрещеної матері куме, кумо.

Поважливе, шанобливе звертання до батька, матері і старших рідних на Ви зберігається майже повсюдно, а не тільки в середовищі інтелігенції: – Ви, тату, запрошували... Ви, мамо, наказали... «Тикання» загалом – не українська традиція; таке слововживання прийшло зі сходу, в ньому відчутний вплив російськомовного населення. Лише за умов близьких товариських взаємин (у

симетричній ситуації спілкування, як кажуть мовознавці) можливе звертання на ти: – Чого ти хочеш, брате?.

Поряд із загальновідомими словами вітання Добрий день! Добрий вечір! Моє шанування! на західній Україні широко вживаними, особливо в селах, залишається традиційне Слава Ісусу Христу! – Слава навіки Богу Святому!, або Слава навіки!. У розмові традиційне вітання скорочується, набуває вигляду стереотипу: «Славайсу» – «Навіки слава!» [6]. Майже не почуєш поширеного на сході Здрастуйте!, сформованого під впливом старослов'янської мови і спільного із російським відповідником.

При прощанні можна сказати До побачення! Прощайте! Бувайте!, а в колі близьких, добре знайомих співрозмовників ці слова замінюють більш інтимним і дружнім Па-па!. На запитання Як ся маєш? (Як життя? Як справи?) нерідко у відповідь чути Може бути (у значенні «аби не було гірше») [7].

Слова чемності, ввічливості надзвичайно частотні. Одне з найпоширеніших серед них – прошу (прошу дуже, рідко – прошу пана), діапазон уживання якого навіть важко окреслити. Форма прошу набуває значення не стільки дієслівної форми, скільки прислівника чи, певніше, вставного слова, тотожного або близького значенням (хоч і дещо відмінного і семантичними нюансами, і емоційним забарвленням) до слова будь ласка». І справді, слово прошу позначає й елементарне прохання, і не завжди бажаний дозвіл, і задоволення, і незадоволення, і захоплення, і глузування, і недочування (звичайно із запитанням) тощо. До того ж, це слово вимовляється з найрізноманітнішою інтонацією.

При вибаченні найчастіше вживається форма перепрошую; загальноприйняті слова вибачте, вибачайте були в побуті обмежені. Основним словом подяки є дякую і численні підсилені форми типу гарно дякую, красно (красенько) дякую, дуже дякую; ці утворення можуть набувати емоційного забарвлення (виявляти задоволення, незадоволення, захват, огиду тощо). Поширене на сході України спасибі (від спаси Бог).

Як на сході, так і на заході близькі знайомі з різної нагоди (на релігійне свято, іменини, день народження, при зустрічі) зичать одне одному добра, щастя, здоров'я. Формули цих побажань, як правило, загальноприйняті: Дай, Боже! Дай, Боже, щастя і здоров'я! (нерідко в діалектному вигляді – Щастя і здоровля!). Часткою на позначення наказової форми побажання звичайно виступає най: – Най Бог боронить (хоронить)!. Порівняйте: «Най нам Біг хоронить кожного доброго чоловіка...» [6].

На весіллях, при відзначенні чийось заслуг обов'язково співають Многая літа!. Мелодія не завжди однакова, називаються різні власні імена – як «героїв» свята, так і запрошених, але співають усі присутні.

А на Святий вечір (Західна Україна) звертаються один до одного, використовуючи стару форму Христос народився (ся (або си) рождає)!. У відповідь кажуть: Славимо його! або Хвалимо його! [7].

Загалом різкі, вульгарні слова, а тим паче горезвісний «мат» традиційно вживаються дуже рідко; їх нинішнє функціонування, як правило, запозичене і, особливо для старшого покоління, неприйнятне. Адже говорити неподобне – гріх, і побожні українці намагаються не порушувати християнські заповіді. Серед лайливих побажань із різкою негачією, наближених до прокльонів, варто згадати традиційно-народний вислів Щоб тебе чорти вхопили!, на західній Україні – Най його шляк (у просторіччі шлях) трафить! (стара калька з німецької). Його вживання вийшло за межі діалектного середовища і є виявом багатьох негативних емоцій – обурення, незадоволення, гніву, розпачу тощо: «Ого, вже най того вола шлях трафить, що го корова б'є!» [6]; «Аби мене шляк трафив з такою роботою. Бодай же я до завтра не діждав!» [8].

Формули народного золотослова передбачають правдивість, порядність мовця. Потрібно щоразу довести, що казане є щирим, відвертим, не фальшивим. А тому вставні слова, частки, вигуки як підтвердження, запевнення є обов'язковим елементом мовлення. Серед «слівець», що до них вдаються українці, можна, наприклад, назвати й бігме (в значенні «свята правда»). «Словник української мови» в 11-и томах відзначає в цьому слові нашарування

застарілості, проте практика його вживання не засвідчує цього стилістичного показника. Порівняйте в усному мовленні: – Бігме, правда! Бігме, не брешу! ; в художньому тексті: «Правду кажете, ой, бігме, правду» [6].

У наш час демократизації суспільства, культурного відродження надбання українського мовленнєвого етикету можуть стати в пригоді. Адже в них відтворюється споконвічна історія великого масиву українства, віддзеркалюється традиційно-народне світобачення. Мовленнєва практика сьогодення підтверджує: все цінне, що нагромаджено в усіх регіонах нашої незалежної держави, є загальним надбанням і може бути використано в подальшому розвитку рідної мови.

Список літератури

1. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка : Навч. посібник. – К. : ІСДО, 1996. – 268 с.
2. Укранські приказки, прислів і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
3. Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність. – К. : Рідна мова, 1998. – 475 с.
4. Коцюбинський М. Твори в семи томах. Т. 1. К. : Наукова думка, 1973. – 407 с.
5. Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 15. – С. 91–95.
6. Стефаник В. Твори / За ред. Ю. Гаморака. – Львів : Українське видавництво, 1942. – 380 с.
7. Укранські приказки, прислів і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
8. Мартович Л. Мужичька смерть; оповідання з покутського життя. – 1898. – Т. 4 – Ч. I. – С. 52–86.